

CSUKOVITS ENIKŐ

„Cum capsula... cum bacillo”*

Középkori magyar zarándokok

„Jóakarátának és művének híre, melyet az egyházak építésében saját hatáskörében szerzett, messze fekvő, igen híres helyeket bejárt. – írta a 11. században, 1077 előtt készült ún. nagylegenda Szent István királyról – Szerzeteskolostort alapított ugyanis Jeruzsálemben, ... bőséges mindennapi elestéget szolgáltató majorságokkal és szőlőkkel gazdagította. A világ fejében, Rómában is, István első vértanú nevére tizenkét kanonokból álló, minden tartozékkal bővelkedő gyülekezetet állított, és egy kőfállal körülkerített telepet házakkal és vendégfogadókkal azon magyaroknak, akik imádkozás végett felkeresik az apostolok fejedelmének, boldog Péternek küszöbét.”¹ István figyelme a pogány szokások felszámolása, az ország egyházi szervezetének kiépítése mellett kiterjedt a zarándoklás lehetőségének megteremtésére is, e célt szolgálták a legenda szerint általa alapított zarándokházak is. Erőfeszítései nem kerültek el a keresztény Európa figyelmét: a Szentföldre induló zarándokok közül a szokott tengeri út helyett egyre többen választották a Magyarországon keresztül vezető új – szárazföldi – útvonalat, egy 1031–43 közt keletkezett itinerárium pedig részletesen leírja a magyarországi útszakaszt.² Annak ellenére, hogy Magyarországról szinte a kereszténység felvételével egy időben útnak indulhattak az első zarándokok Róma illetve Jeruzsálem irányába, a bel- és külföldi zarándoklatok kérdése egyaránt mindmáig feldolgozatlan. A magyar forrásadottságokat nem ismerő kutató akár meghökkenőnek is tarthatja a külföldön rendkívül népszerű téma elhanyagoltságát. Teheti ezt különösen azért, mivel az egyetlen e tárgyban íródott munka, az aacheni magyar zarándoklatok történetét feldolgozó könyv is külföldi szerző, Elisabeth Thoemmes műve.³ Csak a közelmúltban vált a szélesebb hazai olvasóközönség számára is hozzáférhetővé a két híres magyar búcsújáró, az írországi Szent Patrik purgatóriumát is megjárt Krizsáfán fia György és Tari Lőrinc pokoljárásának története,⁴ valamint az 1519-ben Bécsben – eredetileg szintén latin nyelven – megjelent „Jeruzsálemi utazás”, Pécsváradi Gábor ferences szerzetes munkája.⁵ Hazai szerzőink közül egyedül Pásztor Lajos 1940-ben megjelent doktori disszertációja szentelt egy teljes fejezetet a középkorvégi magyar zarándoklatoknak.⁶

Milyen források állnak a rendelkezésünkre? A pápai székhez benyújtott supplicatiók feltárása, a magyar vonatkozású anyag kivonatos közlése már a múlt században kezdetét vette.⁷ Mint közismert, a szentföldi zarándoklathoz szükséges volt pápai engedély, ennek megléte azonban önmagában még nem bizonyítja, hogy az engedély birtokosa valóban útra is kelt. Nem valószínű, hogy elzarándokolt volna a Szentföldre pl. Büki István kalocsai érsek, aki 1346-ban kapta meg az engedélyt, két év múlva pedig magas korára hivatkozva az egyházmegyéjében fekvő templomok reconciliációja alól is felmen-

* Janus Pannonius: Galeotti peregrinationem irridet című verséből.

tést kért.⁸ A Vatikáni Levéltár anyagán kívül számos más külföldi levéltár rejt-
het még magyar vonatkozású adatokat: feltárássra várnak a zarándokutak men-
tén működő kórházak betegnévsorai, az útvonalak mellett található kolostor-
rok levéltárai, az uralkodók által kiadott *salvus conductus*-listák, valamint a
segélyezések névsorai.⁹ Az ilyen jellegű források közül egyedül a római Szent-
lélek társulat anyakönyve került kiadásra.¹⁰ Nem sokkal jobb a helyzet a hazai
források feltárása tekintetében sem. A téma számára potenciális adathordozó
végrendeletek, bírói végzést rögzítő városkönyvek, az utazás anyagi kihatá-
sáról tudósító számadáskönyvek kevés helyen maradtak fenn.¹¹ Az általunk
ismert okleveles adatok nagy része elszórtan, különböző levéltárakban talál-
ható, az esetek többségében nem a szisztematikus adatgyűjtés, hanem a vé-
letlen segített feltárássukban. Ezek az oklevelek zálogosításról (zarándok-
úthoz szükséges pénz megszerzéséért), gyilkosság után a peres felek közti
megegyezésről, zarándokút miatti perelhalasztásról íródtak.¹² Magyar király
által kibocsátott *salvus conductus*, menlevelet is alig néhányat ismerünk.¹³
Az biztos, hogy a kétszázezres nagyságrendű magyarországi okleveles anyag-
ban még lappanghat zarándoklatra vonatkozó adat, nagy adathullásra azon-
ban nem számíthatunk. Az elmúlt hat év során, sokezer átnézett oklevél kö-
zül csupán két tucat olyan akadt a kezembe, amely zarándokadatot tartal-
mazott – ezek egy részét is már ismertették különböző munkákban. Jelzés-
értékű, hogy a kolozsmonostori konvent kiadott protokolluma közel 5500
regesztájából mindössze kilenc utal külföldi zarándoklatra, az 1411–12 közti
évek szinte teljes oklevélanyagát feldolgozó Zsigmondkori Oklevéltár harma-
dik kötetének 3200 kivonata közül tizenegy tesz említést zarándoklatról –
ezek egy része is dalmát adat.¹⁴ Nem remélhetünk új adatokat a magyaror-
szági elbeszélő forrásokból, és a források közül hiányoznak az útinaplók is: a
már említett Pécsvaradié mellett egy részletesnek nem mondható, úti feljegy-
zéseket tartalmazó füzetet ismerünk.¹⁵ Az összegyűjtött adatok azonban a
jócskán meglévő hiányosságok ellenére is lehetővé teszik a kérdés vázlatos
áttekintését.

Zarándokló királyaink sorát a 13. századi krónikás feljegyzése szerint
maga Szent István kezdte volna – római zarándokúttal – ez a híradás azonban
az egykorú forrásokból nem igazolható.¹⁶ Hasonlóan csak a király nagyobb
dicsőségéért került Szent László nagyobbik legendájába, miszerint László
fogadalmat tett jeruzsálemi zarándokútra, sőt, a keresztesek vezérükül is
választották.¹⁷ Az azonban megállapítható, hogy Magyarországon is megje-
lent a szent háború és a zarándoklat eszméjének az 1095-ös clermont-i fel-
hívás utáni összefonódása. III. Béla – aki Konstantinápolyban, ahol nevelke-
dett, Chatillon Annát, Rajnáld antiochiai herceg leányát vette feleségül – már
trónralépeése előtt foglalkozott jeruzsálemi zarándoklat tervével. A Magyaror-
szágon átvonuló 3. keresztes hadjárat német seregeivel kétezer fős segédcsa-
patot küldött a Szentföldre (a csapatot később visszarendelte), maga azonban
csak 1196-ban bekövetkezett halála előtt tette le a keresztes esküt. Kötele-
zettségét az erre szánt pénzzel együtt András fia örökölte; III. Ince pápa ezzel
kapcsolatos „*Licet universis*” dekretálisa a keresztes eskü örökölhetősége ká-
nonjogi szabályozásának sarkkövévé vált. András 1217-ben hajózott be Dal-
máciában, hogy seregével Akkonba utazzon. A hadjárat kevés sikerrel járt, II.

András és seregének jelenléte azonban így is bizonyította, hogy a magyar királyság immár teljes joggal tagja a latin kereszténységű népek közösségének.¹⁸ Az első fejedelmi zarándok, aki egyéni útra indult Álmos herceg volt 1107–1108-ban. Szentföldi útjával Könyves Kálmánnal vívott harcát igyekezett levezekelni – a későbbi események ismeretében meglehetősen sikertelenül.¹⁹ Vállalkozását évszázadokkal később követte Nagy Lajos anyja, Erzsébet királyné, aki 1343-ban fényes kísérettel Rómába, 1357-ben pedig Aachenbe zarándokolt.²⁰ 1350-ben, nápolyi hadjáratáról hazatérőben Lajos is zarándokutat tett Rómába, sőt egyes források szerint Aachenbe is elzarándokolt, ez azonban nem bizonyítható.²¹ Lajos szentföldi fogadalmat is tett, ez alól azonban 1360-ban feloldozást nyert.²² Jelentős külföldi kegyhelyeknek tett bőkezű adományait az írott források mellett tárgyi emlékek is szép számmal igazolják: kápolnát építtetett Aachenben királyi ősei, Szent István, László és Imre tiszteletére, és Mariazellben győzelmei emlékére és Szűz Mária iránti hálójának jeléül.²³ Zsigmond király is felkereste mind Aachent, mind Rómát, utazásának célja azonban egyik esetben sem volt egyszerű kegyes zarándoklat: 1414-ben ugyanis Aachenben koronázták német királlyá, 1433-ban pedig Rómában tette fejére IV. Jenő pápa a császári koronát.²⁴ A magyar királyok kegyes céllal inkább a hazai búcsújáráshelyeket látogatták, elsőbbséget valamennyi közül Szent László váradi sírja élvezett.²⁵

Azok az első magyar zarándokok, akik külföldi kegyhelyekre indultak, egyrészt az uralkodó kíséretében ill. seregében vágta a hosszú útnak, másrészt egyéni zarándokként (de nem feltétlenül egyedül) keltek útra. 1189-ben a III. Béla által útnak indított magyar seregben ott volt többek közt a győri püspök, hat ispán – három magyar báró a király visszahívó parancsa ellenére is a seregben maradt. 1191-ben a források említést tesznek egy „comes de Hungaria”-ról, aki az Akra környéki harcokban esett fogságba. 1196-ban III. Bélával együtt tett fogadalmat Jób esztergomi érsek, Móg nádor és tizenkét másik lovag, közülük Móg nádor útra is kelt 1203-ban.²⁶ II. András expedíciós seregének valamennyi tagját természetesen nem ismerjük név szerint, de 1172-ben a johannitáknak szánt adományai írásba foglalásánál felsorolta a kíséretében lévő főurakat: eszerint vele volt Péter győri és Tamás egri püspök, Dénes tárnokmester, újvári ispán, Miklós ispán, Smaragd, Moys, Rathold és Sebes ispán, Demeter étekfogó mester és László lovászmester.²⁷ Egy ugyancsak 1217-es keltezésű oklevél Lőrinc – ettől kezdve főpohárnok – részvételéről tudósít.²⁸ Az uralkodó kísérete persze nem csak a keresztes hadban való részvételt jelenthette: nagylétszámú kísérettel indult útjaira Erzsébet királyné is.²⁹ Zsigmond 1433-ban Rómába mintegy 400 fős kísérettel utazott – az általa kieszközölt pápai engedély értelmében valamennyiüknek díjfizetés nélkül állították ki a bullákat. Az ingyenes kérvényezés lehetőségének nem lehetett ellenállni, így épp a supplicatiók alapján ismerjük a teljes kíséretet.³⁰

Az egyéni zarándokként útra kelők közül a legkorábbi ismert személyek érdekes módon asszonyok: 1121 előtt járt Jeruzsálemben domina Genueru, azaz Gyönyörű asszony, az almádi monostort alapító Bánd fia Atyusz mostohaanyja,³¹ 1135-ben pedig egy Petronilla nevű magyar zarándok asszony egy házat vásárolt ugyanott, melyet a Szent István alapította szerze-

tesházhoz csatoltak.³² Hasonlóképpen a Szentföldre indult a Becsegergely nembéli Ont valamikor II. András uralkodása alatt, valamint Turul ispán.³³ Esetükben nem dönthető el biztosan, zarándokútra indultak, vagy keresztes vitéznek: Ont végrendelete mindenestre csak zarándoklatot említ. Az 1208–20 közötti évek valamelyikében járt Rómában a Győr nb. Pok ispán, a század második felében, 1274-ben az Almad nb. ...and (Roland?) ispán, Atyusz leszármazotta indult királyi engedéllyel a Szentföldre.³⁴ Az egyéni zarándoklatok bővülését a 14. század elejétől kezdve tapasztalhatjuk: 1300-ban a feleséggyilkos Benedek kötelezte magát aachenai és római zarándoklatra,³⁵ 1307-ben a szepesi szászok ispánja előtt megtartott törvényszék küldte a Görgei család tagját Rómába, Bariba, Compostellába és Aachenbe.³⁶ 1321-ben Tamás szepesi ispán hatalmaskodó familiárisai kénytelenek gyilkosságukat Aachenben, ill. Rómában levezekelni.³⁷ 1332-ben tett végrendeletet Orros Péter pozsonyi várnagy, mielőtt Aachenbe indult.³⁸ 1350-ben birtokokat zálogosított el a váradi káptalan előtt Sixtus kanonok, hogy eljuthasson a Szentföldre,³⁹ ugyanekkor egy erdőt zálogosított el Ósz Miklós berkenyési nemes, aki Rómába készült zarándokolni.⁴⁰ Ugyancsak Rómába indult ebben az évben – amely szentév volt – Sztárai Pál valamint Magyar Pál, akiknek végrendelete maradt fenn.⁴¹ A pápai udvarhoz benyújtott supplicatiók között szép számmal fordult elő zarándokútengedély-kérés: 1343-ban László kalocsai érsek római, compostellai és szentföldi zarándoklatra, a győri egyházmegyei Ravasz királyi vitéz, a pannonhalmi apát szentföldi útra kért engedélyt; 1344-ben Tamás újvári ispán, 1345-ben Tamás lipthói ispán, királyi és királynéi követ hasonlóképpen a Szentföldet kívánta felkeresni – hogy csak a legkorábbi ilyen eseteket említsük.⁴² Mint a felsorolt adatokból is kitűnik, a 14. században a magyar zarándokok úticéljai közt a legjelentősebb kegyhelyek szerepeltek. A 15–16. századi – elsősorban városi – adatok szerint magyar zarándokok megfordultak még Sanct Wolfgangban, Öttingben, Regensburgban, Mainzban, a Nagy Lajos által megadományozott Mariazellben, a lengyelországi Czenstochovában, az itáliai Loretóban, valamint a távolabbi zarándokhelyek közül Rocamadourban és az írországi Szent Patrik purgatóriumában.⁴³

A zarándokok az esetek többségében kegyes indítékból vágtak a hosszú útnak, az oklevelekben is leggyakrabban a „devotionis causa” megjelenés szerepel a zarándoklat okaként.⁴⁴ Az indulás előtt végrendeletet tevők néha választékosabban is megfogalmazták ugyanezt: a hányatott sorsú Sixtus kanonok 1350-ben a Szentföldre indult, „nehogy a tengerentúli útra – oda, hol megváltónk az emberi nem megváltásáért halált szenvedett – tett ünneplés fogadalom teljesítésének elmaradása mindenek teremtményének haragját okozza”.⁴⁵ „Isten rendeléséből és a Szentlélek fohásának kegyelméből lelkünk üdvözüléséért megfontoltuk és elhatároztuk, hogy elzarándokolunk a Szentföldre, meglátogatni az Úr sírját” – indokolta végrendeletében utazását Benedek bolgár bán.⁴⁶ Az erdélyi Bogáti János „Péter és Pál apostolok iránti tiszteletből” készült Rómába zarándokolni.⁴⁷ Hitbéli elkötelezettségüket nagyon gyakran szavaikon és a zarándoklat – esetleg zarándoklatok – tényén kívül a különféle egyházi intézményeknek tett jelentős adományaik is bizonyítják: már a legkorábbi ismert zarándokunk, Gyönyörű asszony is Vállus

nevű prédiúmát az almádi monostornak adta.⁴⁸ Az erdélyi Sombori Péter 1482-ben, Rómába indulása előtt feleségével végrendekezett; hagyatékukból jutott a kolozsvári Szűz Mária-kolostor szerzeteseinek misealapítványra, a sombori templomnak javításra és oltáralapítványra, valamint egy felállítandó Fábrián-Sebestyén-kőoszlopra.⁴⁹ A Szentföldre utazó Lackfi István erdélyi vajda – vagyonához illő módon – indulása előtt megalapította a csáktornyai pálos kolostort.⁵⁰ Városi polgárok végrendeleteiben gyakori jelenség, hogy halmozzák a kegyes adományokat: aki zárandoklatra hagyott pénzt, általában több kegyhelyet is megjelölt úticélul.⁵¹ Azt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ahol a zárandokútra induló családot hagyott hátra, elsősorban róluk rendelkezett.⁵² A csak egyházi célra végrendelezők gyermekteleknek voltak.

A 15. század elején megjelent egy új típusú zárandoklat, az ún. lovagi zárandoklat, ahol az ájtatosság mellett legalább annyira fontos oka az indulásnak a világ megismerésének vágya.⁵³ Ilyen „modern” zárandok volt Tari Lőrinc is: a Zsigmond király által kiállított menlevele szerint Tari egyrészt lelke buzgalmától vezetve zárandokolni kívánt, másrészt vitézi tetteiben akarta magát gyakorolni a földkerekség különböző vidékein. Ő maga Jacobus Yonge dublini közjegyző felszólítására saját kezű írásában írországi zárandokútjának három okát tüntette fel: 1. Azt hallotta, hogy akinek kétségei vannak a katolikus hittel kapcsolatban, Patrik purgatóriumában választ kap, ő pedig kételkedett a lélek létezésében. 2. Királyának elmondta, hogy a purgatórium meglátogatására készül, Zsigmond pedig támogatta úttervét. 3. Személyesen látni akarta e csodás dolgokat és Írország szentjeinek csodáit.⁵⁴

A zárandokok nem minden esetben indultak saját elhatározásból útnak – volt, akit csak saját háborgó lelkiismerete, de sokakat bírósági végzés utasított vezeklő zárandoklat megtételére. A leghíresebb magyar vezeklő minden bizonnyal Krizsáfán fia, György volt. Részt vett Nagy Lajos nápolyi hadjárataiban, és vitézségéért fiatalon az apuliai részek kapitánya lett. Hivatalában azonban „kissé” keménykezűnek bizonyult, és 24 éves korára 350 gyilkosság terhelte lelkét. Egy éjszaka, álmatlanul virrasztva, isteni figyelmeztetésre megvizsgálta vétkeit, és megrémülve a rá váró örök kárhozattól, gyalogosan, mindössze egy szolga kíséretében Rómába, majd az ott kiszabott penitenciát elégtelennek érezve, Compostellába ment. Egy elhagyott helyen öt hónapig kenyéren és vízen élt, majd továbbra sem nyugodva Franciaországon, Anglián át, végig gyalogszerrel Írországba zárandokolt. Szent Patrik purgatóriumába leszállva, látomásai hatására végre megtalálta háborgó lelke békéjét, és egyben majdnem a hit vértanújává vált: a barlang előtt kijövetelére váró hívek megrohanták, letépték valamennyi ruháját – teste épségét az ereklyévé válástól csak a jelenlévő király közbelépése mentette meg.⁵⁵ A vezeklésre kötelezett zárandokok sorát a már említett asszonygyilkos Benedek, majd a két szepességi gyilkosság tettesei nyitják meg. Benedek szerencsétlen sorsra jutott felesége apjával a boldogkői várnagy előtt egyezett meg oly módon, hogy az asszony elzetemésén, a vérdíj kifizetésén túl a következő év (1301.) pünkösdjén elzárandokol Aachenbe a Boldogságos Szűz egyházába, az azt követő évben pedig Rómába.⁵⁶ 1307-ben a Berzevici és Görgei család háborúságának esett áldozatul Thydricus, Arnold comes fia. Haláláért a választott bírák közben-

járásával kelt megegyezés értelmében gyilkosa, Hermannus Bank négy személyvel Rómába, onnan Bariba, onnan vissza Rómába tartozott zárandokolni, onnét már csak egy társsal Compostellába, majd Aachenbe, azután térhetett csak haza.⁵⁷ 1321-ben a szepesi káptalan előtt egyezett meg a gyilkosság áldozatául esett Zombor comes felesége a tettesekkel, Tamás szepesi ispán familiárisaival. Fodor János eszerint Aachenbe, Nagy János Rómába volt köteles zárandokolni.⁵⁸ Az egész országban elterjedt gyakorlat volt, hogy a gyilkost – a peres felek közti megegyezés értelmében – külföldi zárandoklatra küldjék: az erdélyi Várfalun lakó Györgynek gyilkosságát az 1446 szeptemberében kelt megegyezés értelmében a karácsonytól számított egy éven belül Rómába való zárandoklással kellett megváltani.⁵⁹ Az ilyen esetek gyakoriságára utal, hogy az 1346-50 közt keletkezett legkorábbi hazai formuláskönyv, az *Ars Notaria* két ilyen szöveget is tartalmaz.⁶⁰ Gyakran ítélték zárandoklatra a bűnösöket a városi bíróságok is. Az elkövetett bűn nagyságától függött, hogy a büntetést melyik kegyhelyre, ill. kegyhelyekre történő zárandoklással lehetett megváltani – a zárandoklást azonban csak akkor ítéltette meg a bíróság, ha a vádló egyezsége lépett a vádlottal. A vezeklő zárandok kezeseket állított indulása előtt, akik vagyonukkal feleltek személyéért: 1377-ben pl. Selmecebányán egy Mostel nevű polgárért, aki gyilkosságot követett el, többen vállaltak kezességet egy compostellai, három római és három aacheni zárandokútra. Az elsőt Mostel maga tartozott elvégezni, a többi útra kezesei is elmehettek helyette. Selmecebányán, Besztercebányán, Sopronban több ilyen ítéletet is találunk a városi könyvekben – valószínűleg más városok levéltárában is bukkanunk még hasonló adatra.⁶¹ A vezeklő zárandoklatok első számú célpontja Aachen volt.⁶² A zárandoklatoknak ez a típusa ugyan nem csak a magyarországi német népcsoportok között fordult elő, az azonban megállapítható, hogy egy német jogszokás átvételéről van szó. Az *Ars Notariában* olvasható egyik egyezségformula szerint az elégtétel a vérdíj megfizetéséből, a „iuxta consuetudinem Theutunicorum” történő ünnepélyes megkövetésből, és az aacheni, római zárandoklatból tevődött össze.⁶³ Állításunkat támasztja alá továbbá az a tény is, hogy az első ilyen esetek a magyarországi némettség, elsősorban a szepesi százszok körében bukkantak fel, és a későbbiek során is főleg a németajkú városokban fordultak elő.

A vezeklőkhöz hasonlóan nem saját elhatározásból indultak útnak a megbízást teljesítő zárandokok sem: ők egyrészt – mint a fentebbi példákban is láthattuk – helyettesítették, vagy útitársként kísérték a zárandoklatra ítélt bűnösöket, másrészt végrendelettel jelölték ki őket zárandokút elvégzésére. Ez utóbbi különösen gyakori jelenség volt. A végrendeletet tevők legtöbbször olyan fogadalmak teljesítését kívánták másokkal végrehajtatni, amelyet személyesen már nem tudtak – általában betegségük miatt – elvégezni. A zárandoklatra elsősorban pénzt hagytak, de előfordult ingatlan e célra történő kijelölése is. A végrendelezők vagy személy szerint kiválasztották, kinek kell elvégezni a zárandoklatot, vagy a végrendelet kedvezményezettjére – általában egyházi testületre – bízták a választást.⁶⁴ A kijelölést és a választást kombinálta Vízaknai Miklós erdélyi alvajda 1465-ös végrendeletében: káplánját, Tamást jelölte ki arra, hogy Rómába, vagy Aachenbe zárandokoljon. Ha azonban ő nem vállalkozna erre az útra – rendelkezett az alvajda – keressenek

helyette más alkalmas személyt.⁶⁵ A végrendeletek egy részében a zárandokút elvégzésének határidejét is megjelölték: ez egy évtől akár tíz évig is terjedhetett.⁶⁶ A zárandoklatok eddig felsorolt fajtái semmi eltérést nem mutatnak az európai gyakorlattól. Elenyésző lehetett a gyógyulás érdekében külföldre utazók száma – eddig ilyen adatot nem is ismerünk. A nagy távolságok miatt a betegségüktől megszabadulni vágyók a hazai kegyhelyeket keresték fel, mint azt forrásaink is szép számmal bizonyítják.⁶⁷

A szentföldi zárandoklatokat vizsgálva bukkanunk az útrakelés egy olyan indítékára, amely Európában másutt – értelemszerűen – nem játszott jelentős szerepet. A török által elhurcolt foglyok felkutatásának vágya adta a zárandokbotot a Szentföldre induló magyarok évtizedről évtizedre egyre jelentősebb hányadának. Mivel az ország csak 1541 után került tartós török megszállás alá, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról a tényről, hogy a 14. század utolsó évtizedeitől kezdve a déli határ mellett rendszerek voltak a hadi események, a portyázó törökök elsődleges célja pedig épp a fogolyszerzés volt.⁶⁸ A mai ismereteink szerinti legelső ilyen török betörés során, 1375-ben esett fogságba Himfi Benedek bolgár bán leánya, Margit. Az ő megkeresésére indult útnak apja a következő évben – már említett szentföldi útjának ez volt az elsődleges célja. A zárandoklattal egybekötött (vagy annak álcázott) kutatásban részt vett barátja és rokona, Lackfi István erdélyi vajda is.⁶⁹ Himfi Margit mellett névtelen magyarok százai – nagyok portyák esetén ezrei – kerültek évről évre török rabszíjra. A Szentföldet járó, utazásairól naplót író Felix Faber ulmi domonkos és magyar útitársa, Lászlai János telegdi főesperes 1483-ban Gázában is, Kairóban is nagy sereg keresztény hitét elhagyott európaival találkozott. Ahogy Faber feljegyezte: „egyetlen népből sem voltak annyian, mint a magyarokéból”.⁷⁰ A török rabság a kor magyarjának szemében egyrészt azt jelentette, hogy elszakítva családjától, környezetétől, adható-vehető jószággá alacsonyították le, másrészt a törökök közt – felfogása szerint – az örök kárhozat várt rá.⁷¹ Ebből a helyzetből csak akkor menekülhetett meg, ha vagy sikerült hazaszöknie, vagy pénzért kiváltották. Az utazási költségek miatt csak a tehetősebbek kereshették maguk elhurcolt családtagjaikat. Emiatt lehetett jelentős szerepe a Szentföldre zárandokló egyháziaknak: Lászlai János is titokban esketett és keresztelt a kényszerből hitehagyott magyarok körében.⁷² A Szentföldön megtelepedésre engedélyt kapott ferencesek tevékenysége sem merült ki a liturgia végzésében, a zárandokok gyámolításában – ha lehetőség nyílt rá, még rabot is szöktettek.⁷³

Az úti előkészületeket – függetlenül az úti céltól, a zárandoklás indítékától – mindenkinek meg kellett tennie. Szentföldi zárandokút esetén mindenekelőtt pápai engedélyt kellett kérni az útra. Az engedély nélkül utazók ugyanis egyházi kiközösítés alá estek – igaz, szentföldi megérkezésükkor feloldozták őket.⁷⁴ Ritkán, de előfordul olyan supplicatio is, amelyben a Szentföld mellett felkeresni óhajtott egyéb kegyhelyeket is felsorolja a kérvényező.⁷⁵ Az induláshoz az engedélynél is fontosabb feltétel volt a szükséges pénz előteremtése. Hogy mennyi számított szükségesnek, az viszont már szorosan összefüggött az úticéllal, a zárandoklás indítékával – és a vagyoni, társadalmi helyzettel. Értelemszerű, hogy a távoli Szentföld kegyhelyeinek végiglátogatása jóval több pénzt emésztett fel, mint a közeli Mariazellbe tett zárandokút.

Az is természetes, hogy a gyalogosan, kíséret nélkül tett vezeklő zarándoklat jóval olcsóbb volt a fényes lovagi zarándoklatnál. Két híres, Írországot megjáró zarándokunk épp a két véglelet képviseli: a vezeklő Krizsáfán fia György egyetlen szolga kíséretében, ló és más állat nélkül, gyalogszerrel – mint látomásai feljegyzőjének nem felejtette el megemlíteni: „pedig mindig kitűnő lovakon szokott utazni” – járta végig egész Európát átszelő zarándokútját; Tari Lőrinc ellenben heroldjától és többi szolgájától kísérve, háza népével egyetemben indult Írországra.⁷⁶ A források Újlaki Miklós bosnyák király római, ill. Corvin János herceg loretoi zarándoklatáról feljegyezték, hogy kíséretük száznál több lovasból állt.⁷⁷ Az ő társadalmi helyzetük megkövetelte ezt a hatalmas létszámot, s mivel nem vezeklő útra indultak, semmi sem indokolta volna az önmegtartóztatást. A pápához benyújtott kérvényekből is kitűnik: társadalmi státusától függött, ki hány útitárral szándékozott a Szentföldre utazni. Szécsi Domonkos erdélyi püspök, Miklós kalocsai érsek negyvenedmagával kért engedélyt, a király udvarnokai (kamaraispán, domicellus, pajzhordozó) tíz társsal indultak, az útra készülő megyés ispánok kísérete 4–10 fő között változott, az alsópapságba tartozók 1–2 társsal vágta útnak.⁷⁸ A kíséret nagyságára következett lehet az utazási költségekből is: mivel jelentősebb készpénzvagyonnal kevesen rendelkeztek, a szükséges pénz leggyakrabban zálogosítással teremtették elő. A fennmaradt oklevelek alapján a zarándokútra indulás érdekében elzálogosított birtokok értéke hihetetlenül széles skálán, 40 és 4000(!) forint között mozgott. Ez utóbbi zálogösszeget Prodavizi Mikcs kapta birtokaiért 1393. április 13-án feleségétől, mivel szentföldi útra készült.⁷⁹ Minden bizonnyal el is indult, novemberben ugyanis már eredménytelenül idézték perbe – az utazásra szánt pénzösszeg alapján valószínű, hogy tisztos kísérettel.⁸⁰ Ugyancsak szép summát, 1000 aranyforintot vett kölcsön sógorától hasonlóképpen szentföldi zarándoklatra Lévai Cseh Péter királyi lovászmester.⁸¹ A római utazás már kevesebbe került: 1450-ben Losonci László 400 aranyforintért zálogosította el birtokait.⁸² Természetesen ez a bárói – a mai öt csillagos – utazások árfekvése volt, ennél jóval kevesebből is kivitelezhető volt a zarándokút: az ugyancsak 1450-ben a szentév alkalmából Rómába zarándokló Göci Mihály kismemes 40 forintot kért birtokrészéért.⁸³ Ennyiből még „kényelmesen” el lehetett végezni a zarándoklatot, ha Vízaknai Miklós erdélyi alvajda 1465-ben mindössze 25 forintot hagyott egy aacheni vagy római zarándokútra, 1503-ban egy dunántúli kismemes, Kissimonyi Vince Mihály feleségének 24 forintot egy római útra.⁸⁴ Soproni, pozsonyi adatokkal összevetve a fentebbieket, megállapítható, hogy egy átlagos jövedelmű és igényű polgár, kismemes vagy pap kb. 30–40 forinttal a zsebében tudta megjárni az aacheni vagy római zarándokutat. Ennél kevesebbel, 7–10 forinttal kellett beérnie azoknak a szegényebb városiaknak, akiket végrendelettel küldtek ugyanoda.⁸⁵ A távolabbi Compostella vagy a Szentföld ennél jóval többre került: 1350-ben a Rómába induló Ósz Miklósnak 12 ezüst márkára, a Szentföldre készülő Sixtus mester ungi főesperesnek 60 márkára volt szüksége.⁸⁶ Ha elfogadjuk a nagyjából hasonló anyagi helyzetben lévő két zarándok útköltségét mint viszonyítási alapot, azt kell mondanunk, hogy a szentföldi út akár az ötszörösébe is kerülhetett a rómainak.

Mivel a zarándoklat hosszú időt vett igénybe, szükséges volt indulás

előtt otthon is mindent elrendezni. Elsősorban gondoskodni kellett a családról. A zarándok indulás előtt végrendeletet készített, hiszen egyáltalán nem volt biztos, hogy még visszatér veszélyes útjáról.⁸⁷ Általában azt is itt jelölték meg, kit kértek fel javaik, családtagjaik védelmére: az 1411-ben Szentföldre zarándokló Miklós vegliai comes vagyont feleségére és fiaira hagyta, az ő védelmükre pedig Garai Miklós nádort és testvérét, Jánost kérte fel.⁸⁸ Az erdélyi Bogáti János a kolozsmonostori konvent előtt tett bevallásában jelölte meg összes javai oltalmazójául Sülyei Barnabást, amíg ő Rómába zarándokol.⁸⁹ A távollét idejére érdemes volt perhalasztást kérni. A király által a nádorhoz, országbíróhoz, tárnokmesterhez, valamennyi ítélőmesterhez, minden ispánhoz és alispánhoz, az ország összes egyházi és világi bíróságához címzett perhalasztó engedély a zarándokút teljes időtartamára befagyasztotta a kedvezményezett valamennyi perét, ellene ez idő alatt újat sem kezdeményezhettek.⁹⁰ Az esetleges zaklatásoktól persze sem a végrendelet, sem a perhalasztás, még az oltalmazók kijelölése sem nyújtott teljes védelmet: 1429-ben pl. zarándokló szlavóniai kisnemesek fordultak panasszal a királyhoz – a család itthon maradt tagjai kihasználva, hogy zarándokúton jártak, egyszerűen elfoglalták a közös nagyapától maradt vitás birtokrészt.⁹¹ Az utazás kegyes célja indokolja, hogy anyagi előkészületek mellett lelkieket is tettek a reménybeli zarándokok. Egyrészt adományokat tettek különböző egyházaknak, miscalapítványt családtagjaik, ill. haláluk esetére a maguk lelki üdvéért, esetleg – mint Lackfi István vajda – kolostort alapítottak.⁹² Másrészt ilyenkor úgy érezték, jóvá kell tenniük a különböző egyházaknak korábban okozott sérelmeket. A Szentföldre induló Turul ispán már útközben, Zágrábban intézkedett, hogy a veszprémi egyháznak okozott károk fejében vissza nem térése, vagy későbbi gyermektelen halála esetén egyik faluja a mondott egyházé legyen.⁹³ Az 1274-ben útra kelő Almád nb. ...and ispán pedig az alapító Atyusz bán által az almádi monostornak adott, de általa lefoglalva tartott birtokok minden jogát, jövedelmét és tartozékát adta vissza az apátnak indulása előtt, mivel lelkiismeretén könnyíteni akart.⁹⁴ Ezután már csak egy teendő maradt: tanácsos volt *salvus conductus*, oltalomlevelet kérni a királytól.⁹⁵ Miután ilyen módon mindent elrendezett az útra készülő zarándok, elbúcsúzott családjától, szomszédaitól – az egyháziak társaiktól -, s miután misét hallgatott és meggyónt a lakóhelyén lévő plébániatemplomban, papi áldással elindult úti célja felé.⁹⁶

A zarándokok célállomásai között nem csak a betűrend miatt kerül az első helyre Aachen. Valószínűleg ezt a kegyhelyet keresték fel a legnagyobb számban magyarok, talán Rómát is megelőzte jelentősége. Egykorú krónikások és zarándokok egybehangzó véleménye szerint valamennyi nemzet között a magyarság vett részt a legnagyobb számban az aacheni zarándoklaton. Népszerűségét elsősorban a magyarországi német polgárságnak köszönhette. Közülük került ki a zarándokok talán nagyobbik része, bár jelentős számban zarándokoltak Aachenbe magyarajkúak is – miattuk volt szükség magyar gyóntatókra. Valószínű, hogy a hazánkba betelepült német etnikum hozta magával a vezeklő zarándoklat mint büntetés szokását is, a vezeklők egyik legfontosabb úti célja pedig Aachen volt. A legnagyobb tömeget a hétvévenként megismételt nagy körmenetek vonzották. A 13. sz. közepén alakult ki

az ereklyék körülhordozásának, bemutatásának szokása. A magyar zarándoklatoknak külön ösztönzést adott, hogy 1367-ben Nagy Lajos Aachenben magyar kápolnát alapított a szent királyok, István, Imre és László ereklyéivel. A magyar zarándokok zászlókkal és pénzekkel díszített gyertyákkal kezükben, énekszóval vonultak Aachen felé. Utírányuk a magyarországi kereskedelemre kiváltságokkal rendelkező alsó-rajnai kereskedők útvonalát követte: a Duna mellett Regensburgig – ami maga is zarándokhely volt – onnan Nürnbergben, Würzburgon, Frankfurton át vezetett a Rajnáig, ahonnan Sinzigen és Dürenen át jutottak egyenesen Aachenbe, vagy Andernachnál még kitértek Köln felé. Mivel Kölnben a népszerű Háromkirályok ereklyéi mellett a legértékesebb ereklye, a gyermek Jézus köntöskéje Magyarországról származott, az utóbbi útírány volt a gyakoribb. Kölnben a búcsúok hat hétig a város vendégei voltak. Az aacheni ünnepség fénypontja – július 17. – a székesegyház felszentelésének ünnepe, ill. ennek az előestéje volt, erre kellett a magyaroknak a városba érkezni. Bevonulásuk minden alkalommal nagy eseményt jelentett a helybelieknek, a körmenet mellett talán egyik leglátványosabb eleme volt a hétévenkénti nagy búcsúnak. Ezek az Aachenbe zarándokló magyarok elsősorban a polgárság soraiból kerültek ki, egykorú feljegyzések szerint jó részt a szegényebb rétegeiből, ellátásukról zarándokházak, alapítványi helyek gondoskodtak.⁹⁷ Míg a Sopronban, Pozsonyban, Besztercebányán fennmaradt levéltári anyagban – elsősorban persze a végrendeletekben – gyakran bukkanunk aacheni zarándokút nyomára, addig jelenleg nem ismerünk olyan bárót, aki saját elhatározásából Aachenbe zarándokolt.⁹⁸ Az arisztokrácia tagjai elsősorban Rómát vagy a Szentföldet részesítették előnyben.

Róma, „patria omnium” – ahogy az ott elhunyt Lászlai János sírkövén olvashatjuk – Péter és Pál apostolok sírjával már a 11. században is vonzott magyarokat.⁹⁹ Ellátásukra alapított – legendája tanúsága szerint – Szent István zarándokházat. A magyar zarándokház, bár épületeinek állapota többször a végveszély határához jutott, a középkor folyamán mindvégig fennállt, és fogadta az ott megszállni szándékozókat.¹⁰⁰ Több római templom magyar szerzetesek kezében volt, így a zarándokház kis kápolnáján kívül magyar nyelven gondoskodtak a hívekről a Coelius-hegyen lévő S. Stefano il Rotondóban, a S. Stefano degli Ungari, a S. Stefano in Piscinula és a S. Erasmo templomokban.¹⁰¹ A Szent Péter bazilikában is alkalmaztak magyar gyóntatót ill. gyóntatókat. Nevüket sajnos a 13. századig nem őrizték meg a források, az első adatok az avignoni pápák számadáskönyveiben bukkanak fel.¹⁰² A magyar zarándokok Rómában már nem alkottak olyan meghatározó tömeget, mint Aachenben – ahol még a zarándoklat is a „magyar zarándoklat” nevet kapta miattuk – de az állandó gyóntatót igénylő 12–15 nemzet között minden esetben szerepeltek. Hogy mennyien lehettek, itt is lehetetlen megbecsülni. Az 1431-ben gyóntatói állásért folyamodó Cserdi Imre pécsi kanonok szerint Magyarországról az év különböző részeiben a nép nagy sokasága gyűlik Rómába, emiatt egy vagy két penitenciárius nem tudja ellátni őket.¹⁰³ Cserdi érdeklődése persze elég egyértelmű, de a hazai elszórt források éppúgy megerősítik állítását, mint egykorú külföldi feljegyzések: Gilles le Bouvier, VII. Károly francia király udvari embere 1445-ben írt úti élményeiben a magyarok „mind nagy szakállt hordanak, s igen csúf emberek, s gyakran járnak zarán-

doklatra Rómába, többen, mint a világ bármely más országából; s odavezető útukon igen sok lovat adnak el Velence, Bologna és Toscana vidékén”.¹⁰⁴ Legtöbben valamelyik szentévben keresték fel az örök várost, jubileumi szentévben éppúgy, mint az ún. megváltás-szentévekben. 1350-ben a szentévre „óriási tömegekben s csapatokban érkező németek s magyarok a hideg miatt sűrűen összetolva s nagy tüzekkel segítve magukon, a mezőkön töltötték az éjet” – olvashatjuk Matteo Villani krónikájában.¹⁰⁵ Száz évvel később, az 1450-es szentév alkalmából „Szlávok, hiszpánok, gallok, hunnok, teutónok” tömegei lepték el Rómát – a búcsúsok tömege ihlette csípős epigrammák szerzője, Janus Pannonius a magyarokat szerepeltette hunok név alatt.¹⁰⁶ Mivel a magyar zarándokház könyvei elvesztek, a szórványadatok mellett legjelentősebb római forrásunk a San Spirido kórház betegeinek támogatására III. Ince pápa által alapított, 1446-ban IV. Jenő pápa által újra életrekellett Szentlélek társulat anyakönyve.¹⁰⁷ A társulat tagjai pénzbefizetéssel támogatták a kórházat, 1477-től már nem volt szükséges a személyes beiratkozás. A jelentkezési buzgóság tetőpontját az 1500-as szentévben érte el: az 501 magyar vonatkozású bejegyzés 1733 személy nevét tartalmazza, mivel a beiratkozók rendszerint rokonaikat is felvetették a társulat tagjai közé. Sajnos épp e lehetőség miatt nem tudjuk, a jelentkezett tagok közül hányan fordultak meg valóban Rómában, a zarándokok száma azonban jóval nagyobb lehetett a társulat tagságánál – az általunk más adatokból ismert zarándokok többsége ugyanis nem szerepel az anyakönyvben.¹⁰⁸

Magyar szerző által készített útikalauz, útleírás nem maradt ránk, fennmaradt viszont Bártfa város levéltárában a városi tanács megbízásából 1494-ben Rómába küldött plébános levele és úti elszámolása.¹⁰⁹ Az ekkor Itáliában zajló háború, a megromlott közbiztonság miatt kénytelen volt többször megszakítani útját, sőt, Velencéből visszafordult Villachba, végül hét hónap alatt járta meg a következő útvonalat: Bártfa – Eger – Pest – Velence – Villach – Ferrara – Bologna – Firenze – Siena – Róma és vissza ugyanezen az úton. Az 1520-ban Egerből Ferrarába utazó Estei Hippolit bíboros is ezen az útvonalon haladt nagyszámú kíséretével. Ő az Eger – Buda – Esztergom – Győr – Óvár – Bruck – Bécsújhely – Friesach – Sanut Veit – Villach – Tarvisio – Treviso – Padova – Ferrara állomásokkal jelzett utat járta meg 32 nap alatt, nagy málhákkal, szekerekkel.¹¹⁰ (Az eltérés mindössze annyi, hogy Velence helyett Padova felé indult.) A püspök és kísérete a hegyi utakon 20–25, sík terepen napi 35–40 km utat tett meg. A kevés csomaggal, de lóháton haladó zarándok – vagy a hivatalos úton járó bártfai plébános – kb. 32–35 nap utazással érhetett Rómába, vagyis optimális esetben bő három hónap alatt lehetett egy római zarándokutat megjárni.

A római zarándokok gyakran felkerestek más itáliai kegyhelyeket is. Valószínűleg nem a vezeklő Hermannus Bank volt az egyetlen magyarországi látogatója a bari Szent Miklós-templomnak, amelyet – mint a nápolyi Anjouháza királyi templomát – Nagy Lajos anyja, Erzsébet királyné is gazdag adományban részesített.¹¹¹ A 16. században Róma mellett Loreto volt különösen népszerű a félsziget zarándokhelyei közül. A magyar zarándokok vagy római útjukkal kötötték össze Loreto meglátogatását,¹¹² vagy egyenesen Loretóba indultak, mint Megyericsei János erdélyi kanonok, királyi titkár, vagy Corvin

János herceg.¹¹³ Corvin 1502 tavaszán, százfőnyi csapat élén szárazföldi úton, Friaulon, Trevison át április 1-jén érkezett Velencébe, ahonnan a Signoriától kapott hajón folytatta útját Anconába. Loretóból április 20-án érkezett vissza Velencébe, ahol a fejedelmi vendégnek kijáró tisztelettel maga a doge fogadta. Róma nem szerepelt az úti tervében.

Az a valószínűleg kisszámú zarándok, aki Compostellába is elzarándokolt, jórészt szintén Itálián keresztül utazott. A magyarok számára már nagyon távoli Compostellával – akármilyen népszerű is volt Nyugat-Európában – a rendkívül kevés forrás miatt nem könnyű a helyzetünk. A legkorábbi adat 1212-ben említ egy magyar püspököt, aki compostellai zarándokútja közben halt meg.¹¹⁴ Az 1307-ben vezeklő útra küldött Görgei családbeli Hermannus Bank Rómából ment Compostellába, onnan Aachenen keresztül térhetett haza. Szintén Rómából ygalogolt a hasonlóképpen vezeklő Krizsáfán fia György lovag 1353-ban.¹¹⁵ A 15. század végén egy német zarándok Béziarsben, a compostellai zarándokút egyik jelentős pihenőállomásán más nemzet fiaival együtt magyarokkal is találkozott.¹¹⁶ Ők valamennyien a Torinóból Avignon – Arles felé, Dél-Franciaországon keresztül vezető ún. olasz úton haladtak – ez lehetett a népszerűbb útvonal. Ha valaki Aachenből folytatta zarándokútját Compostella felé, a németek által használt, „Nieder Strasse”-nak nevezett útvonalon, Brüsszel – Párizs – Orléans – Tours – Poitiers érintésével érte el a Pireneusokat.¹¹⁷ A több hónapig tartó hosszú utazás, a nagy távolság miatt a rendkívül költséges compostellai zarándoklatot Magyarországon csak nagyon kevesek engedhették meg maguknak. Ezért természetes, hogy a kevés ismert zarándok elsősorban a jómódú bárók közül került ki: Tari Lőrinc mellett hasonlóképpen népes kísérettel utazott Compostellába 1430-ban Cillei Ulrik.¹¹⁸ Az ugyancsak Compostellába zarándokló Stibor is az ország egyik legnagyobb birtokosa volt.¹¹⁹ A zarándokútra vállalkozó polgárok igen kis hányada választotta Compostellát úticélul. Sopron gazdag végrendelet-anyagában mindössze három esetben bukkant fel: ketten maguk indultak útnak, egy harmadik polgár végrendeletében hagyott szőlőrészt compostellai zarándoklatra.¹²⁰ Szerepelt viszont a vezeklő zarándoklatra küldött polgárok célállomásai közt: a 14. század végén Selmezbányáról indítottak többeket Compostellába is, egy 1493-as adat szerint Brassóból a gyóntatók híveiket bűneik bocsánatáért Róma, Mariazell, Loreto mellett Compostellába is küldhették.¹²¹

A hely szelleme, a különleges megpróbáltatások miatt – amelyek elsősorban a nem keresztény lakosság ellenséges érzéséből fakadtak – az „igazi” zarándoklat mindenképpen a szentföldi zarándoklat volt. A magyarok 11. századi megkeresztelkedése időben épp egybeesett a zarándoklat tömegessé válásával, így egyrészt a magyarok rögtön bekapcsolódhattak a szentföldi zarándoklatba, (amihez Szent István alapításai is lehetőséget teremtettek) másrésztől Magyarország keresztény országgá válása, az ezáltal biztonságossá vált szárazföldi útvonal jelentős szerepet játszott a zarándoklat fellendülésében.¹²² Magyar zarándokokról a 12. század elejétől kezdve maradtak fenn adataink – Álmos herceg mellett Gyönyörű és Petronilla az első ismert magyar zarándokok – számuk azonban II. András keresztes hadjárata után bővíthetett jelentősen. A királlyal együtt Szentföldön járt sereg viszonylag nagy tömeget képviselt, hazatérte után széles körben tette ismertté a Szentföld csodáit éppúgy,

mint az ott elnyerhető örök búcsút. Ráadásul András visszafogott katonai ambícióinak köszönhetően a sereget alig érte vérveszteség, így az expedícióhoz a szokásos nehézségeken kívül különösen rossz emlékek nem fűződtek. A magyar kereszties sereg közvetítő szerepe és az ott vitézkedők leszármazottainál jelentkező családi tradíciók is magyarázzák, miért elsősorban az arisztokrácia zarándokolt Magyarországról a Szentföldre, a legfőbb ok azonban a magas költségekben rejlik. Tény, hogy amíg Aachenbe inkább a polgárság, Rómába viszont a társadalom valamennyi rétege egyaránt elzarándokolt, szentföldi útra nemesek is inkább ispáni rangtól fölfelé vállalkoztak.¹²³ Egyháziak esetében nem volt ilyen éles határvonal: a zarándokló papok közt a plébánostól a püspökig, az egyszerű szerzetestől a tartományfőnökiig mindenki előfordult.¹²⁴ Ritka – de azért nem ismeretlen – jelenség volt a polgári származású zarándok a Szentföldre indulók közt: fennmaradt pl. egy pozsonyi polgár szentföldi útleírása, tudunk budai, bártfai polgárok úti készülődéséről.¹²⁵

Aki Magyarországról a Szentföldre zarándokolt, két lehetőség között választhatott: vagy szárazföldi, vagy tengeri utazással érte el úti célját. A szárazföldi útvonal – amely Szent István uralkodásától volt járható – Győr – Fehérvár – Tolna – Baranyavár – Valkóvár érintésével szelte át az országot, és Belgrád – Nis – Szófia – Drinápoly – Konstantinápoly érintésével Kisázsia át Antiochia – Tripolisz – Bejrut – Emmauson keresztül ért Jeruzsálembe.¹²⁶ Az út három hónapig tartott, és a 11. századi fellendülés után a török előrenyomulásával századról századra kevesebben vették igénybe, olyannyira, hogy az 1432-ben Szentföldön járt Bertrandon de la Brocquiere lovagot, amikor a szárazföldi visszaút mellett döntött, útitársai mindenáron le akarták beszélni tervéről, mondván: „ha ezer élete is volna, mind elveszíti”.¹²⁷ A magyar zarándoklok nagyrésze is a tengeren tehette meg a Szentföldre vezető utat. A dalmáciai Spalato kikötőjében hajózott be II. András expedíciós serege, hajóval utazott 1376-ban Lackfi István vajda és Himfi Benedek bolgár bán, tíz évvel később Lackfi unokaöccse, egy évszázaddal később Lászlai János, a 16. század elején Pécsvárad Gábor ferences atya, a magyar rendtartomány korábbi vikáriusa.¹²⁸ A hajók velenceiek voltak. A valóban jómódú bárók – mint a két Lackfi István – gályát béreltek a maguk és kíséretük utazásához; akiknek „különjáratra” nem volt elég pénzük, a Padrone által bérelt hajón utazhattak, ahol a 16. század közepén a szolgálával, nemes emberhez illően utazóknak 300, a szegényebbeknek 25, sőt 3–4 dukát volt az útiköltség. Az útirány: Velence – a dalmát partok mellett Korfu – Kréta – Rhodosz – Ciprus – Jaffa kikötője volt. Hogy a szent helyekből mennyit látogattak meg, egyénenként és alkalmanként változott. Lackfi István és Himfi Benedek Alexandria kikötőjébe is elhajózott, mivel Szent Katalin ereklyéit is fel akarták keresni. Hosszú, 289 napos útjuk során Felix Faber, Lászlai János és társaik Jeruzsálem és környékének bejárása után a Sinai-félszigeten át szintén ellátogattak Egyiptomba – ők is jártak Szent Katalin sírjánál -, onnan tértek vissza Velencébe.

Lászlai János életéről viszonylag sokat tudunk: 1500-ban újabb tengerentúli útra kért engedélyt, s mivel 1508-ig hallgatnak róla a források, valószínűleg el is ment. Újbóli hazatérte után létrehozta élete főművét, a gyulafehérvári kápolnát, az erdélyi reneszánsz talán legszebb alkotását. 1517-ben, közel 70 évesen újra útrakelt, ezúttal Rómába ment, ahol 1523-ban bekövet-

kezett haláláig magyar gyóntatóként működött.¹²⁹ A magyar zarándokok többségéről azonban csupán egy-két adat áll rendelkezésünkre, ráadásul igencsak esetleges, kinek a zarándoklatáról van egyáltalán tudomásunk. Emiatt – habár az egyes zarándokhelyeknél már próbáltunk általánosítani – talán legnehezebb feladat felvázolni az útnak indulók társadalmi összetételét. Az eddig összegyűlt, különböző századokból, az ország más-más pontjairól származó szórványadatok nem alkalmasak semmiféle statisztika készítésére. Viszonylag csekély számuk, fennmaradásuk esetlegessége miatt akár néhány újonnan előkerülő adat is alaposan megváltoztathatná az általunk felvázolt arányokat. Olyan forrásra van tehát szükség, amely az ország egész területéről származó adatokat tartalmaz, az általánosításhoz alkalmas mennyiségben. Lehetőségül kínálkoznak a pápai kérvénykönyvekben található – kiadott – magyar vonatkozású bejegyzések, de viszonylag kis számuk, másrészt a szentföldi zarándoklat arisztokratikus jellege miatt az oda indulók társadalmi összetétele semmi esetre sem tekinthető átlagosnak.¹³⁰ Egyetlen olyan forrással rendelkezünk, amely a fentebbi feltételeknek megfelel: ez a római Szentlélek társulat anyakönyve. A kötet 1446-tól, a társulat újraalapításának évétől kezdve tartalmaz magyar vonatkozású bejegyzéseket. A mintegy kétezer magyarországi személy nevét – akik persze nem zarándokoltak el valamennyien Rómába, hiszen meghatalmazott útján is jelentkezhettek – tartalmazó anyakönyv feldolgozása külön tanulmányt érdemelne, de alapos vizsgálatot mindenképpen. Néhány evidencia azonban már első olvasásra szembetűnik. Talán a legfeltűnőbb, hogy a társulatba lépett tagok nagyobbik hányada az egyháziak köréből került ki, lefedve az egyházi hierarchia teljes skáláját. A világiaknál gondot okoz, hogy a könyvbe bejegyzett nevek jelentős része önmagában kevés ahhoz, hogy megállapítsuk viselőjének társadalmi hovatartozását. Mivel az arisztokratákat nevük, a városi polgárokat származási helyük alapján könnyű azonosítani, a csak keresztnévvel, helynévvel megjelölt személyek elsősorban (de nem kizárólagosan) a nemesség alsóbb rétegeiből kerülhettek ki. A városi polgárok, iparosok ráadásul beiratkozásukkor nemcsak lakóhelyüket tüntették fel, hanem általában jelezték vagy civis mivoltukat, vagy szakmájukat. Az arisztokráciáról egyébként a társulat esetében is elmondhatjuk, hogy a társadalomban elfoglalt létszámarányát meghaladó mértékben iratkozott be. Figyelmet érdemel a nők nagy száma: a tagságba az asszonyok férjükkel együtt, az özvegyek saját nevükben léptek be, de találunk a névsorban hajadont, vagy apácát is. A társulatban az ország egész területéről találunk tagokat, a Rómától legtávolabb fekvő erdélyi egyházmegyéből sem volt kevesebb a jelentkezők száma, mint a dunántúli püspökségekből.¹³¹

A Szentlélek társulat anyakönyvéből kibontakozó és a szórványadatokból összeállítható kép azonosnak mondható. Az egyháziak feltűnően nagyarányú zarándoklatát az elsődleges kegyes indíték mellett főleg az motiválhatta, hogy útjukról visszatérve híveik nagyobb megbecsülésére számíthattak. Utazásuk időtartamára otthoni kötelezettségeik végzése alól felmentést kaptak.¹³² Esetükben az egyes személyek anyagi helyzete láthatóan nem befolyásolta a zarándoklási kedvet. Más a helyzet a világiaknál. Habár az Aachenbe zarándokló magyarokról korabeli források feljegyezték, hogy jórészt a szegényebb néposztályokhoz tartoztak, szórványadataink nem ezt bizonyítják. A nagy távolságok miatt még a legolcsóbb zarándoklat is igényelt némi kész-

pénzt – legalább a városi adatainknál már említett 7–10 forintot. Aki pénz nélkül vágott neki, az vagy vezekelni indult, vagy – épp szegénysége miatt – más helyett vállalt zarándoklatot. Nem zárható ki, hogy a hétévenkénti aacheni körmenetre nagy számban érkeztek mind vezeklő, mind helyettes zarándokok – róluk szólhatnak a német források. A szórványadatok és a Szentlélek társulat anyakönyve ezzel szemben arra utal, hogy mind a polgárságból, mind a nemességből annak jobb módú rétegei indultak elsősorban külföldi zarándoklatra. Ezt támasztják alá a végrendeletek éppúgy, mint a zálogosításokat írásba foglaló oklevelek. A Szentlélek társulatba belépett polgárok között is elsősorban a leggazdagabb szakmák képviselőit találjuk: aranyműveseket, kereskedőket, mészárosokat, szücsöket.¹³³ A hazai kegyhelyeken épp ezzel ellentétes tendenciákat figyelhetünk meg. A mirákulumok feldolgozásából kiderült, hogy a tanúvallomást tevők közt szinte nem volt arisztokrata, középbirtokos is kevés. A nemességet inkább a kismesség, a klérust az alsópapság képviselte, de a tanúságtevők szinte teljes tömegükben a parasztságból és a polgárságból – annak is alsóbb rétegeiből – kerültek ki.¹³⁴ Ahogy a 16. században egy protestáns gúnyvers jószemű szerzője látta: „Az Krisztus mondja: Jertek én hozzám, mit futunk Rómában, Bódogasszonyhoz Coloniába, onnat a nagy Ágba. Bolcsós helyekre a szent Jakabhoz a Compostellába. Az kinek nincsen annyi költsége, menjen csak Bátára, Avagy Kassára, avagy Váradá, avagy csak Darnóra.”¹³⁵

A Kárpát-medencében letelepedett magyarság krisztianizációjának eredményességét többek közt az is bizonyítja, hogy egy századdal később már felbukkantak az első magyar zarándokok. A további zarándokadatok alapján leszögezhetjük: Magyarországról az egész középkor folyamán, az ország egész területéről, valamennyi jelentős kegyhelyre indultak zarándokok. A búcsújáró kedvnek határt a társadalmi és vagyoni helyzet szabott, ez a határ viszont elég határozottan meghúzható azok között, akik csak hazai kegyhelyre tudtak eljutni, és azok közt, akik szabadon választhatták ki úticéljukat. A zarándokút hasznosságát már a 15. század közepén megkérdőjelezte Janus Pannonius. Verseiben maró gúnnyal támadt a bigott zarándokokra éppúgy, mint a rajtuk meggazdagodó római kocsmárosokra. Nézete azonban a humanisták körében sem talált követőkre, ismert humanista költő volt a Loreto-ba zarándokló Megyericsei János éppúgy, mint a Szentföldet több ízben megjáró, Rómát végső letelepedési helyül választó Lászlai János. Annál nagyobb csapást mért a búcsújárásra a reformáció magyarországi elterjedése. Az 1500-as év 500 bejegyzésével szemben a következő években alig néhány jelentkezést regisztráltak a Szentlélek társulat anyakönyvében, és az 1523-as év mindössze két magyar vonatkozású bejegyzésével meg is szakadt a magyar beírások sora. Pozsonyban 1523-ban jegyezték fel az utolsó aacheni végrendeleti zarándoklatot, 1524-ben az utolsó római.¹³⁶ Mivel Pozsonyban ekkor még a török fenyegetés fel sem merült, a magyarázat egyedül a német nyelvű polgárság áttérése lehet. Az ország három részre szakadása már csak a kegyelemdőfést adta meg az amúgy is jelentőségét veszített zarándoklatoknak, amelyek tetszhalálukból csak két évszázaddal később az ellenreformáció hatására ébredtek föl.

Jegyzetek

1. Kurcz Ágnes fordítása. Árpád-kori legendák és intelmek. Bp. 1983. 28–29.
2. Györfly György: István király és műve. Bp. 1977. 300–302.
3. Elisabeth Thocmmes: Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein. Aachen 1937.
4. Tar Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók. Szerk.: V. Kovács Sándor, Bp. 1985.
5. Pécsváradi Gábor: Jeruzsálemi utazás. Szerk.: Holl Béla, Bp. 1983.; lásd még: Holl Béla: A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága. in: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Fügedi Erik, Bp. 1986.
6. Pásztor Lajos: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp. 1940. A kézirat leadása után jelent meg: Bálint Sándor–Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Bp. 1994. A középkori magyar zarándokokról azonban e könyvben is csak az eddig írt feldolgozásokból már ismert, több esetben hibás adatokon nyugvó áttekintést találunk.
7. Bossányi Árpád: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I–II. Bp. 1916–1918.; Lukács Pál: XV. századi pápák oklevelei. I–II. Bp. 1931–1938.; Áldásy Antal: Regesták a vatikáni levéltárban. Történeti Tár (A továbbiakban Tört. Tár) 1894. 15–28., 1895. 58–89. 260–288.; Czaich Gilbert: Regesták a római dataria levéltárnak Magyarországra vonatkozó bulláiból. Tört. Tár 1899. 1–17. 235–272.; Beke Antal: Római emlékek a magyar egyház XV. sz. történetéből. Tört. Tár 1900. 1–16.; Czaich G.: Regesták VII. Ince korából. Tört. Tár 1902. 511–527.; Czaich G.: Regesták VI. Sándor korából. Tört. Tár 1904. 161–181. – A múlt században megkezdődött kutatásokat áttekinti: Bossányi I. 76–77.
8. Bossányi I. 149. CCXCVII. sz. – Mint köztudott, a római anyag sem teljes, így az elmaradt zarándoklat miatt kért felmentés sem feltétlenül maradt ránk.
9. Pásztor 130.; Anderle Ádám: Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben. Szeged 1992. 26–27.
10. Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. A római Szentlélek társulat anyakönyve 1446–1523. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/V. Bp. 1889. (A továbbiakban: Lib. confr.)
11. SA Bratislava, Protocollum testamentorum = MOL DF 277056; Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. II/1–6. kötet Sopron 1930–43; Fejérfataky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885.
12. Pl. MOL DL 4109, 4112, 9762, 22275, 24048, 41474, 41774, 42016, 42026, 42538, 46616, 78354, 86918, 106179, DF 201173, 228370, 263048 Ezúton mondok köszönetet Borsa Ivánnak, E. Kovács Péternek, Solymosi Lászlónak és Szent Györgyi Máriának, akik a témához adatokat gyűjtöttek számomra, vagy korábbi anyaggyűjtésük eredményét rendelkezésemre bocsátották.
13. DL 25450, 255560; Tar Lőrinc 224–5; Zsigmondkori Oklevéltár III. (1411–1412) Bp. 1993. (A továbbiakban Zs. O.) 3165.
14. Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289– 1556). Bp. 1990.
15. Egy pozsonyi polgár a szakirodalom által – Pukánszky Béla: Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. Münster 1931. 55, valamint útána: Pásztor 116; Klaniczay Gábor: A középkori magyarországi szentkultusz-kutatás problémái. TSz. 1981/2. 284. – kiadatlanak vélt féljegyzései. Kiadta Knauz Nándor a Magyar Sion 1868. évfolyamában.

16. Emericus Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Bp. 1938. (A továbbiakban SRH) I. 317; Györfy 305.
17. SRH II. 521.
18. James Ross Sweency: Magyarország és a kereszties hadjáratok a 12–13. században. *Századok* 1984/1. 115–124.
19. SRH I. 427; Hóman Bálint – Szekfü Gyula: *Magyar történet*. Bp. 1935–36. I. 362.
20. Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. ed: E. Galánthai et J. Kristó, Bp. 1985. (A továbbiakban: Chr. Hung.) 162–3; Thoemmes 27–28; Pór Antal: Erzsébet királyné acheni zarándoklása. *Sz.* 1901. 1–14; Dercsényi Dezső: Nagy Lajos kora. Bp. é. n. 68–70; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk: Marosi Ernő, Bp. 1987. 91. 784.
21. Chr. Hung. 174; Thoemmes 28; Dercsényi 71.
22. Áldásy in: *Tört. Tár* 1895. 281. 405. sz.
23. Kumorovitz L. Bernát: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja. *Sz.* 1983/5. 958–961. 967; Békefi Remig: A pilisi apátság története 1184–1541. Pécs 1891. I. 162–168; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. 223–226.
24. Engel Pál: Az utazó király: Zsigmond itineráriuma. in: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. Bp. 1987. 70–92.
25. Bunyitay Vince: A váradi püspökség egyházai a püspökség alapításától 1566. évig. (A váradi püspökség története. III.) Nagyvárad 1884. A többi kegyhelyre: Pásztor 96–109. 133–138.
26. Sweency 117–122.
27. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*. Szerk.: Szentpétery Imre, Borsa Iván, I–II/4. Bp. 1923–1987. (A továbbiakban: RA) RA 329.
28. RA 334.
29. Hóman–Szekfü II. 179.
30. Fraknoi Vilmos: Genealógiai és heraldikai közlemények a vatikáni levéltárból. *Turul* 1893. 3–4.
31. *Diplomata Hungariae antiquissima*. vol. I. ed: Györfy György, Bp. 1992. 411. 151. sz. (A továbbiakban: DHA)
32. Györfy 303.
33. RA 559. 554. 1694.
34. *Urkundenbuch des Burgenlandes*. bearb. von Hans Wagner, I. Bd. Die Urkunden von 808 bis 1270. Graz–Köln 1955. 78. 112. sz.; RA 2519.
35. DL 1703, hibás kiadása – Aachen helyett Eger írva –: Hazai okmánytár. *Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. (A továbbiakban: H. O.) VII. 300.
36. DL 1703, hibás másolata: DL 71261, hibás kiadása: Carolus Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani*. III. 251; magyar nyelvű kivonat az olvasati hibák javításával: Anjou-kori oklevéltár. II. 1306–1310. Szerk.: Kristó Gyula, Bp. –Szeged 1992. 66–67. 138. sz.
37. DF 263048
38. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula: Anjoukori Okmánytár. Bp. 1878–1920. II. 609.

39. H. O. IV. 174.
40. Varjú Elemér–Iványi Béla: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I–II. Bp. 1908–1928. I. 174.
41. DL 4112, 4109
42. Bossányi I. 34. 35. 37. 118. 214. stb.
43. Pásztor 112. 125–132; Ortvy Tivadar: Pozsony város története. II/4. Pozsony 1903. 388–393.; Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténete. Győregyházmegye múltjából. IV. Sopron 1939. Sajnos e kegyhelyek jórészeről források hiányában a zarándoklás tényén kívül mást nem tudunk megállapítani.
44. DL 24048, 65871
45. “propterque votum ultramarinum solemniter emissum, ubi salvator noster supplicium pertulit pro generis humani redemptione, non adimplere, nec habens bono modo sustentari, ne indignacionem cunctorum conditoris incurrat. . .” – H. O. IV. 174.
46. “quod deo disponente et spiritus sancti gratia invocata causa salutis anime nostre cogitassetur et disposuissemus nos peregrinari ad sanctam terram visitare sepulcrum domini . . .” DL 42026 (vö: DL 42016) – utazásának valódi céljára a továbbiakban még visszatérünk.
47. Jakó I. 41. sz.
48. DHA 413.
49. Jakó I. 2342.
50. Kumorovitz 946.
51. Ortvy 388–393.
52. pl. DL 4109, 4112, 9762
53. Anderle 30.
54. Tar Lőrinc 225. 248.
55. Tar Lőrinc 37–217.
56. H. O. VII. 300.
57. DL 1703
58. DF 263048
59. Jakó I. 589.
60. Bónis György: Uzsai János Ars Notariája. Filológiai Közlöny 1961/3–4. 249. 256.
61. Demkó Kálmán: A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században. Bp. 1890. 146–147. Ugyanitt további példák is találhatóak, valamint: Pásztor 113–114.; Ipolyi Arnold: Besztercebánya városa művelődéstörténeti vázlat. Sz. 1874. 622–623.; Fejérpataky 85. 94–95.
62. Thoemmes 32–35.
63. Bónis 256.
64. Pásztor 112; Ortvy 391–392; Jakó I. 1327.
65. Jakó I. 1676.
66. Ortvy 392–393.

67. Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. in: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról Bp. 1981. 7–56; Népélet és jogalkotás a középkori Újlakon. Újvidék 1983. 11– 89; Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái. Sz. 1983. 511–555.
68. A kérdés egyetlen alapos áttekintése: Szakály Ferenc: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. (1365–1526) in: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk: Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc Bp. 1986. 11–57.
69. Kumorovitz 945–947. Himfi Margit további sorsát lásd ugyanott.
70. Die Pilgerfahrt des Bruders Felix Faber ins Heilige Land Anno MCDLXXXIII. (Nach der ersten deutschen Ausgabe 1556.) Berlin, 1964. A továbbiakban: Faber
71. Fügedi 49; Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a XV–XVI. századi oszmán fogságról. Bp. 1976.
72. Faber 121.
73. Pécsváradi 103,140,144,168 skk; Kimondhatatlan nyomorúság 226.
74. Pásztor 115; Pécsváradi 192.
75. Bossányi I. XXXIV.
76. Tar Lőrinc 85. 223.
77. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Bp. 1896–1908. III. köt. Bevezetés LXXXIV.; Marino Sanudo: I Diarii. Tört. Tár 1877. 10.
78. Bossányi I. köt. XXXV. CXVIII. CCXIV. CCCXIV. CDVIII. CDIX. CDX. II. köt. LIV. LXX. CII. CXXXVII. CLXXVIII.
79. DL 42538 – kivonat: Zs. O. I. 2898.
80. Zs. O. I. 3215.
81. DL 9580 – kivonat: Zs. O. II. 6947.
82. Jakó I. 890.
83. Jakó I. 912.
84. Jakó I. 1676.; DL 46616
85. Házi: Sopron középkori egyht. 306.; Ortway 388–393.
86. Bánffy I. 173–174.; H. O. IV. 173–174. – Az 1360-as évek budai számítása szerint 1 márka 4 forintot ért, vagyis a 12 márka = 48 forint érték nagyjából megegyezik a fentebb említett költségekkel. Az átszámításra ld.: Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Sz. 1990/1. 87.
87. DL 4109, 4112, 9762, 42016, 42026, Jakó I. 41. , AO. II. 609.
88. DL 9762 – kivonat: Zs. O. III. 298.
89. Jakó I. 41.
90. DL 22275 – 1512. II. Ulászló Kanizsai Jánosnak, DL 24048 – 1525. II. Lajos Kanizsai Lászlónak adott engedélye. Már folyó perben perhalasztás zarándokút miatt: DL 28135 – Zs. O. II. 5579.
91. DL 65871
92. ld. 48–51. jegyz.
93. RA 554

94. RA 2519
95. ld. 13. jegyz.
96. Magyar forrásokban fennmaradt zarándokládásokra ld.: Holl Béla: A középkori magyar Jeruzsálem-járás (ld. 5. jegyz.) 272–273.
97. Thoemmes; Pásztor 125–129.
98. ld. 11. jegyz. A pozsonyi végrendeletekben pl. 1429–1523 között 48 esetben rendelkeztek aacheni zarándoklatról.
99. Lászlai életérc ld. V. Kovács Sándor: A humanista Lászlai János. ItK. 344–366.
100. Fraknoi Vilmos: Magyarország és a római Szent-szék. Bp. 1902. II. 400–403.
101. Pásztor 118–119.
102. Fraknoi 408–413.
103. Fraknoi 409–410.; Áldásy in: Tört. Tár 1895. 285.
104. Csernus Sándor: A XV. századi francia útleírások magyarország-képe. in: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. Bp. –Szeged 1993. II. 1013.; Hazai adataink szerint a római zarándokok januártól decemberig a legkülönbözőbb időpontokban keltek útnak: DL 4109 – január, DL 4112 – február, Jakó I. 41. – március, Jakó I. 589. – karácsonytól karácsonyig, Jakó I. 890. – szeptember stb.
105. Villani Máté krónikája. in: Középkori krónikások. Szerk: Gombos F. Albin 8–9. A három Villani. Bp. 1909. 219.
106. Janus Pannonius összes munkái. Szerk.: V. Kovács Sándor. Bp. 1987. 171–177. sz. versei: Deridet euntas Romam ad iubilaicum. De eodem. 1–2. De caupone qui anno iubilaci ditatus est. De eodem. 1–2. Galeotti peregrinationem irridet.
107. ld. 10. jegyz. – A társulat részletes történetét lásd a kötet bevezetőjében.
108. Pásztor 119. 122.
109. Iványi Béla: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1501. Bp. 1910. 3167. sz. – Bártfa tanácsa 60 forint és 15 dénárral indította útnak küldöttét.
110. E. Kovács Péter: Egy középkori utazás emlékei. (Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon.) TSz. 1990/1–2. 108.
111. ld. 36. jegyz. , Magyarországi művészet 91.
112. pl. 1500 Gersei Pető János – DL 25405, 1512 Kanizsai János – DL 22275, 1525 Kanizsai László – DL 24048
113. Megyericsi: DL 25560, Corvin: Schönherr Gyula: Corvin János. Bp. 280–282.
114. Anderle 29.
115. Tar Lőrinc 45.
116. Pásztor 118.
117. Saint-Jacques de Compostelle. 1985. Brepols, 37–75.
118. Anderle 30–32.
119. Fügedi Erik: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 18.
120. Pásztor 118.; Házi II/1. 261. 325. 366.
121. ld. 61. jegyz. , Brassói adat: Pásztor 113. Az itt idézett munkát – R. Schuller: Pilgerfahrten im Mittelalter aus Ungarn und dem Siebenbürgen. . . in: Festschrift

- für Bischof D. Dr. Fr. Teutsch. Hermannstadt 1931. – sajnos nem sikerült Budapesten fellelnem.
122. ld. 1–2. jegyz. , valamint Pierre André Sigal: Isten vándorai. Bp. 1989. 99–100.
123. ld. 78. jegyz. , valamint: 1393. Mikcs bán – DL 42538, 1396. Szécsényi Frank – Zs. O. I. 4394, 1411. Miklós vegliai ispán – DL 9762, 1409. Lévai Cseh Péter – DL 9580, 1400. Kanizsai István – DL 78354 stb.
124. Pásztor 115–116; Lukcsics II. 296. 301. stb.
125. ld. 14. jegyz.; Iványi: Bártfa II. 4604. 4620; Bossányi II. CCXCII.
126. ld. 2. jegyz.
127. Marczinkó Ferenc: Bertrandon de la Brocquiere utazása Magyarországon át művelődéstörténelmi szempontból. Művelődéstörténelmi értekezések 34. szám Bp. 1909. 6–7.
128. Hóman–Szekfü I. 439–440.; Kumorovitz 946. – Lackfiék útjáról a források in: Wenzel Gusztáv: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I–III. Bp. 1874–1876. III. 130. 134–135. 613.; Pécsváradi 14. 25–27.; Faber – Ugyanczen munkákban ld. a hajóútra, útírányra is, valamint Marczinkó 6–7.
129. ld. 99. jegyz.
130. ld. 7. jegyz; Bossányinál: 9 egyházi – ebből öt püspök, egy apát –, 8 köznemes, katoná, 6 arisztokrata, ispán kért szentföldi útra engedélyt, polgár csak négy, de ebből három fő egy kérvényben. Létszámukhoz képest itt a prelátusok és bárók mindenkit megelőznek. Szórványadatok: ld. 123. jegyzet
131. Asszonyok (köztük főleg arisztokraták): Lib. confr. 2, 5, 23, 78, 106. stb. Erdélyiek együtt: pl. 75–77. Egyházmegyék közti összehasonlításhoz lásd a névmutatót.
132. Pl. vasvári káptalan 1483. évi statútuma: DL 29539. Kiadta: Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 417.
133. Aranyművesek: Lib. confr. 14, 28, 63, 73, 95, 126; kereskedő: 37, 51, 53, 91, 130; mészáros: 23, 50; Szűcs: 28, 42.
134. ld. 67. jegyz.
135. Szkhárosi Horváth András: Az Istennek irgalmasságáról, és ez világnak hálaadatlan-ságáról. Régi Magyar Költők Tára Bp. 1980. II. 204.
136. Pásztor 122–123; Thoemmes 51.

ENIKŐ CSUKOVITS

„*Cum capsa. . . cum bacillo*”
Ungarische Pilger im Mittelalter

Nach der Legende von staatsgründenden König Stefan dem Heiligen soll er in Rom und in Jerusalem Pilgerhäuser errichtet haben. Demnach hatten die Ungarn bereits im 11. Jahrhundert Möglichkeiten auf Pilgerfahrten zu gehen. Der erste uns bekannte Pilger, (Herzog Prinz) Álmos zog aber erst ein Jahrhundert später, 1108 ins Heilige Land. Ihm folgen zwei Frauen, vor 1121 Gyönyörű, 1135 Frau Petronilla. Nach 1217 suchten die

Ungarn wahrscheinlich in größerer Zahl das Heilige Land auf – denn zu dieser Zeit zog auch König András II. mit seinem Heer unter dem Kreuz dahin. Unter den Nachfahren der zurückgekehrten Kreuzfahrer findet man auch nach Jahrhunderten Pilger im Heiligen Land. Ab dem 14. Jahrhundert gibt es mehr Angaben über die Pilgerfahrten der Ungarn, aufgrund deren festzustellen ist, daß die ungarischen Pilger sämtliche bedeutende Wallfahrtsorte aufsuchten. Die meisten waren in Aachen, Rom und im Heiligen Land, einige kamen aber auch nach Compostella, ans Purgatorium des Heiligen Patrick in Irland und an andere namhafte Pilgerorte der italienischen Halbinsel und Deutschlands.

Die Motivation der ungarischen Pilger stimmte mit der westeuropäischen überein: sie machten sich auf den Weg, um das ewige Heil zu erreichen, um ihre Ritterehre zu vermehren, um die begangenen eigenen Sünden abzubüßen oder im Auftrag anderer. Bisher fanden sich keine Belege dafür, daß jemand der Heilung wegen pilgerte, wohl aber gab es viele, die sich davon die von der Türken verschleppten Angehörigen aufzuspüren verhofften. Die Reisevorbereitungen sind auch aus den spärlichen Angaben zu erschließen: der Pilger verschaffte sich zunächst das Geld für die Reise – die Verpfändungsurkunden zeugen von Summen zwischen 40 und 4000 Forint (Florenus) –, machte in Testament, beauftragte jemanden mit dem Schutz der zurückgebliebenen Familienmitglieder, bat um Prozeßaufschub sowie um einen königlichen Schutzpaß, einen *salvus conductus*. Das Reiseziel hing in großem Maße von der gesellschaftlichen Stellung des Pilgers ab: nach Aachen gingen in erster Linie die Bürger, das Heilige Land wurde hauptsächlich von der Aristokratie und vom Klerus bevorzugt, in Rom finden wir aber aus allen Schichten der Gesselschaft Pilger. In besonders großer Zahl wurde die Stadt in den Jubeljahren aufgesucht. Aus den zur Zeit zur Verfügung stehende Angaben ist darauf zu schließen, daß das Gros der Pilger aus den wohlhabenderen Schichten des Adels und des Bürgertums kamen. Für die Eingründler, die niederen Schichten des Bürgertums und das Bauerntum waren nur die Wallfahrtsorte in Ungarn erreichbar.

ENIKŐ CSUKOVITS

„Cum capsula . . . cum bacillo”
Mediaeval Hungarian pilgrims

King Saint Stephen, the founder of the Hungarian state, according to his *legenda*, founded pilgrims' houses in Rome and Jerusalem. This means that Hungarians had the possibility to go on pilgrimages from the 11th century. Still, the first Hungarian pilgrim known by name, Prince Almos, set out for the Holy Land only a century later, in 1107. He was followed by two women: one called Gyönyörű, the other Petronilla, they set out for the same place before 1121 and in 1135, respectively. After 1217 Hungarians visited the Holy Land in probably greater numbers than before – King Andrew II

lead his crusading army there in that year. Some of the descendants of the returning crusaders even centuries later went on their own pilgrimages to the Holy Land. Hungarian pilgrims are comparatively better documented from the 14th century, and the records show that they visited all the important holy places, in the greatest numbers to Aachen, Rome and the Holy Land, but Hungarians could be encountered at Compostella in Ireland at the purgatory of St. Patrick, and at the important places of pilgrimage in Italy and Germany.

The motives of the pilgrims were the same as those of their Western European brethren: they went on pilgrimages with pious intentions, to enhance their reputations as knights, to do penance for their sins or perhaps by proxy for someone else. So far no pilgrim has been found who went abroad to seek recovery, but there were those who went to the Holy Land in order to seek out family members carried off by the Turks. The preparations for the trip can be reconstructed even from sporadic data: the pilgrim first of all acquired the money for the trip – on the basis of the extant mortgage documents this sum amounted to 40 through 4. 000 florins –, wrote his last will, designated someone to protect the members of his family at home, asked for adjournment of his cases in court and finally applied for royal letters of safe conduct, *salvus conductus*. The destination depended to a significant extent on the social standing of the pilgrim: Aachen was frequented mostly by burghers, the Holy Land by aristocrats and the clergy, and Rome was visited by people from all walks of life, but the great masses were mostly attracted by jubilees. The available data suggest that mostly members of the wealthier nobility and bourgeoisie undertook pilgrimages to foreign countries. Members of the lesser nobility, the lower layers of the bourgeoisie and peasants could afford to visit holy places within the country only.